

DIVERSÀRIUM

Jordi Sanahuja Navarro

Fotografies: Jordi Sanahuja

Els castells romànics de la Baixa Ribagorça Oriental: tipologia i funcions

I. Marc geogràfic

La Baixa Ribagorça Oriental, juntament amb la Baixa Ribagorça Occidental, configuren la comarca aragonesa de la Baixa Ribagorça. Aquesta comarca, amb la seva capital fixada a Benavarri —tot i que a la part occidental exerceix una certa capitalitat la població de Graus—, s'estén per la depressió mitjana dels Prepirineus, entre les serralades interiors i les exteriors, i comprèn les valls dels rius Isàvena, Éssera i Guart i la vall de la Noguera Ribagorçana. Aquesta, d'altra banda, marca el límit fronterer amb les veïnes terres del Principat. Des d'un punt de vista morfològic, la Baixa Ribagorça es podria incloure dins de les serralades pirinenques, amb un relleu caracteritzat per la subunitat estructural dels Prepirineus meridionals, que formen un anticlinori complex, que es troba clarament delimitat al nord pel massís del Turbó i les serres de Vallabriga, la Pena i la del Cis; al llevant, per la serra del Montsec d'Estall, i a ponent, per la serra de la Corrodella i la de Sant Quilís, mentre que pel sud trobem la serra de Savinós. Al mig, la serra de Llaguarres divideix la comarca en dos sectors: la ribera de l'Isàvena i el sinclinal de Benavarri.

II. Marc històric

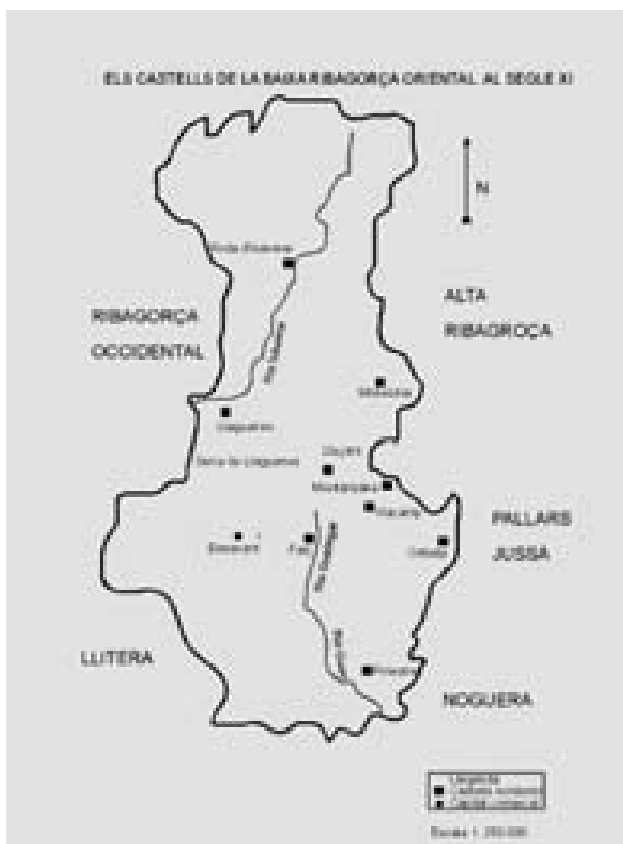
En l'àmbit europeu, el segle XI, concretament la primera meitat, és un segle de canvis i transformacions que significaran el pas del vell sistema carolingi, basat en la *potestas* pública, a la nova societat feudal i, en aquest sentit, tant els territoris dels antics comtats catalans com del seu homònim ribagorçà no en seran cap excepció. L'esfondrament de l'antic sistema públic fou un procés lent que s'originà des del segle X fins a mitjans del segle XI, quan el sistema feudal s'implantarà definitivament. Tot i que als voltants de l'any 1000 encara podem constatar una coexistència d'ambdós sistemes, l'antic sistema carolingi es troba en clar retrocés i és substituït per nous elements procedents del feudalisme. Serà la mateixa classe dirigent que, enfrontada obertament amb la *potestas* pública i

desitjosa d'aconseguir les diverses atribucions que deriven del ban comtal, contribuirà de forma considerable a la implantació d'aquests nous elements. Això serà possible mitjançant la patrimonialització dels béns i la funció pública —a través de diversos mecanismes, com ara la justícia o l'enfrontament directe—, que afavorí, per tant, un sistema basat en l'acumulació de béns, propietats i rendes, així com en la sostracció de l'excedent agrari i el desenvolupament dels lligams de dependència. En conseqüència, el castell es convertirà en un element clau en aquest context de progressiva implantació del feudalisme i de privatització dels poders i béns públics; en una societat en què la violència és una constant, ja sigui a causa dels enfrontaments entre cristians i musulmans —perquè ens trobem en plena conquesta territorial cristiana en què la frontera avança progressivament—, entre la pròpia classe dominant —per exemple, contra el poder comtal— o bé dirigida vers els camperols.

II. Els castells romànics

Els antics comtats catalans disposaven d'una xarxa entrelaçada de castells formada per més de 400 fortificacions. Malgrat que les restes de moltes d'aquestes, malauradament, no han arribat als nostres dies, tenim constància de la seva existència a partir de notícies documentals o per les restes arquitectòniques posades al descobert, mitjançant les diverses intervencions arqueològiques dutes a terme. Aquesta densa i complexa xarxa castral s'anà teixint, d'una manera lenta, des de mitjans del segle IX, durant gairebé cent anys, per tal de poder consolidar els territoris cristians i organitzar la seva defensa contra les incursions sarraïnes, impermeabilitzant les seves fronteres. Aquests castells dels segles X i XI, molts dels quals tenen el seu origen en els *oppidum* tardoimperials o en els *husun* musulmans, disten, però, molt d'ésser aquells grans complexos castrals característics de la baixa edat mitjana —imatge molt sovint present en l'imaginari col·lectiu a través de pel·lícules o d'una certa influència romàntica—; ben al contrari, aquests castells són normalment simples torres, ja siguin rodones o poligonals, sovint emmarcades dins un petit recin-

Fotografia de capçalera: torre circular de Girbeta.

te fortificat. Aquesta construcció, típica de les fortificacions catalanes, és pròpia dels castells de frontera. A mitjans i finals del segle X, els comtats catalans són, juntament amb la regió francesa del comtat d'Anjou, els territoris que assolixen un major grau de desenvolupament tecnològic en la construcció de castells. En altres regions europees, com Anglaterra, es realitzaven amb fusta.

Quant als seus principals elements arquitectònics, destaca, com hem comentat anteriorment, la torre, juntament amb altres elements, com el recinte fortificat que normalment l'acompanya. La torre era construïda en pedra mitjançant carreus regulars dipositats en filades arrencades i units per morter de calç o de guix, que constituïen les cares exterior i interior, i un farciment intern de reble unit amb morter. Al segle X predominaven uns carreus no gaire grans, amb una disposició a mena d'*opus spicatum*. En canvi, al segle XI, ens trobem amb una pedra més rectangular i gran i molt més treballada. La torre posseïa un diàmetre i una alçada variables i, segons la seva funcionalitat i els recursos tant de la zona com del propi senyor, solia tenir a l'interior diversos pisos, separats per falses cúpules, bòvedes o bigues de fusta. L'entrada es trobava situada en alçada, al primer pis, a uns 4-6 metres sobre el nivell del terra, fet que facilitava enormement la seva defensa, ja que, en cas d'atac, es podia enretirar la corda o l'escala de fusta que servia per accedir-hi. A la part superior, la torre era coronada per un terrat, que podia estar tapat per una

coberta de fusta. Aquest terrat era fonamental per a la comunicació mitjançant senyals amb altres fortificacions, les anomenades *visuals*, i per al control visual del territori. Així mateix, també facilitaven la seva defensa, perquè des d'allí es podien llançar sobre l'enemic tot tipus d'objectes, com ara pedres, que impedièen el setge a la fortificació. En aquest sentit, destaquen els cadafals o galeries de fusta que trobem presents en algunes fortificacions.

Així, la torre es convertia en el principal bastió defensiu i símbol del poder senyorial i desenvolupava, si les circumstàncies ho requerien, una funció de refugi, és a dir, donava aixopluc a l'interior als ocupants davant el setge de la host enemiga. També destaca per la seva funció de guaita. Tret d'algun precedent concret, no serà fins al segle XII que els castells adquiriran un component més residencial amb els anomenats castells concentrats.

El recinte fortificat, també construït amb pedra, però sovint amb uns carreus més irregulars i menys treballats, podia albergar a l'interior alguna dependència i cisterna (*aljub*). De vegades, sobretot en una època més avançada, podem trobar dos recintes fortificats: el sobirà i el jussà. El primer estava situat al voltant de la torre mestra, mentre que el segon envoltava tot el conjunt anterior. Aquest recinte posseïa, en algunes ocasions, al llarg del seu perímetre i adossades als murs, un seguit de torres o bestorres que facilitaven la defensa de tot el conjunt. Igualment, els extrems més dèbils de la fortificació són reforçats per fossars, fet que dificultava l'accés de la turmentaria enemiga a la base dels murs.

Pel que fa a les principals funcions dels castells romànics, aquestes evolucionen al llarg dels segles, marcades per les necessitats, fruit d'un temps o moment concret i adaptant-se a les característiques de la societat. Així, trobem diverses funcions, entre les quals podríem destacar:

1. La funció militar

Aquesta és la principal funció del castell, el seu *leitmotiv*. Es concreta en diversos aspectes, com ara el defensiu, l'ofensiu o el de lloc de refugi. Durant el segle X, els castells posseïen una funció bàsicament defensiva. Aquests, construïts en llocs elevats —sobre el planell d'una mola o damunt d'un cim—, tenen un preminent caràcter fronterer, amb unes atribucions de guaita i defensa de la frontera. Una frontera inestable que encara no es troba del tot delimitada, i que és molt permeable davant les diverses incursions sarraïnes. Així, el castell servia, en cas de necessitat, de refugi dels seus defensors.

És durant el segle XI, amb l'avançament de la frontera mitjançant les conquestes cristianes, quan aquests castells —que, com hem vist anteriorment, posseïen un caràcter bàsicament defensiu i de control sobre el territori— adquireixen un rol completament diferent, en erigir-se com a peces amb una vocació clarament ofensiva, que es basaria en una funcionalitat concreta:

Castell de Falç. Torre mestra i secció del mur nord.

- Els castells de frontera. Situat als punts més remots de les fronteres superiors, desenvolupen una funció logística de primer ordre, atès que avituallen i acullen a l'interior l'exèrcit assaltant.

- El castell principal. És el punt de concentració i partida de la host. Aquests castells disposen de dos recintes emmurallats, el sobirà i el jussà. Aquest segon acull les tropes, així com les instal·lacions necessàries per a la seva equipació: magatzems, armeries...

- El castell d'assalt. Davant l'assalt d'una fortificació o ciutat islàmica de consideració, podia ésser necessària la construcció d'un anell de castells al seu voltant amb l'objectiu d'acollir els assaltats i com a centre logístic.

2. La funció de guaita

Es podria encabir tant en l'anterior vessant defensiu com ofensiu. Són petites torres, molts cops sense recinte annex, amb una mínima guarnició i enclavades en punts estratègics que permetrien un control visual sobre el territori i la comunicació amb altres torres, mitjançant senyals lluminosos o de fum, en cas d'atac o moviment de contingents enemics.

3. El control i l'organització del territori

Molts dels diferents territoris s'articulaven a partir del castell, i això fixava autèntics límits territorials, els anomenats castells termenats. Aquestes fortificacions seran, en nombroses ocasions, l'origen de molts pobles medievals. Igualment, els castells sovint s'aixequen en llocs amb un fort component estratègic, com les capçaleres de les valls, els congostos, les principals vies de comunicació, etc., on aquesta ubicació és clau, no només des d'un punt de vista territorial, sinó també militar.

4. La funció simbòlica

El castell també posseeix un important component simbòlic, ja que és un símbol clar i un reflex del poder. Aquest símbol es manifesta enfront dels enemics, ja siguin cristians o musulmans, dels altres membres de la noblesa local o enfront els pagesos, per mostrar, d'aquesta manera, el poder i grandesa del senyor que el posseïa. Així, la torre es converteix en l'element central d'aquesta simbologia, especialment a partir del segle XII, quan els castells desenvolupaven un clar paper residencial.

5. La funció residencial

Les torres romàniques disposaven a l'interior d'un espai més o menys ampli, segons la funcionalitat del castell i els recursos de què disposava el senyor, destinat a residència pròpia i al seu ús particular. També és freqüent que aquest espai residencial es trobés situat en un edifici annex al recinte fortificat. A mesura que avança l'edat mitjana, amb l'aparició dels grans complexos castrals i com a conseqüència dels canvis i transformacions sofertes tant en les tàctiques militars com en la societat feudal, la funció residencial adquirirà més importància i hi trobarem diversos espais destinats a aquesta finalitat: cambres, patis, cellers, cuines, etc.

IV. Les tipologies dels castells del segle XI a la Baixa Ribagorça Oriental

Aquesta subcomarca, com la resta dels antics comtats catalans, posseïa una ampla xarxa castral, i aquesta, a mesura que avança la conquesta vers el sud, s'aniria ampliant. No obstant això, els castells que l'integraren no es trobaven sota potestat d'un únic senyor, perquè podem constatar l'existència de diverses jurisdiccions, com el comtat de Ribagorça o el ves-

Vista panoràmica del turó i torre de Lluçars.

comtat d'Àger. Malauradament, no totes les restes dels castells dels quals tenim constància documental han perdurat fins als nostres temps. Així, a continuació, analitzarem les diferents tipologies que existeixen dels castells, dels quals, per fortuna, ens perduren actualment les seves restes —en millor o pitjor estat de conservació. En conseqüència, les tipologies resultants en funció de la planta de la seva torre serien:

■ Les torres quadrangulars

Les d'aquests tipus, des d'un punt de vista arquitectònic, són típiques del segle IX i X, però foren posteriorment substituïdes per les de planta circular que, com veurem posteriorment, presentaven nombrosos avantatges tant tàctics com poliorcètics (terme emprat per designar l'estudi de les tècniques d'assalt i defensa de les fortificacions). Aquests tipus de torre és molt present en tot el territori europeu per les seves facilitats constructives.

Únicament en disposem d'un exemple, el castell de Finestres. Aquest, construït en una data desconeguda —probablement a finals del segle XI—, es troba situat damunt el cim d'una cresta rocallosa, presenta un recinte fortificat d'uns 120 m² amb les restes d'una torre quadrangular, assentada directament sobre la roca mare, amb unes mesures aproximades d'uns 5 x 4,5 metres i amb una alçada conservada d'uns 6 metres. El recinte aprofita, al nord, la cresta rocallosa com a mur natural.

■ Les torres circulars

Cap al segle XI, les torres de planta quadrangular s'aniran transformant fins a adquirir una planta circular. Aquest fet, típic dels castells catalans, es pot considerar una veritable revolució en la construcció de castells, en el seu vessant

poliorcètic, ja que d'aquesta manera s'eliminen els angles i les cantonades, que són els punts més dèbils davant els atacs dels ariets i perden molts dels angles morts que dificultaven la visió i defensa de l'anterior model constructiu. Igualment, el conjunt guanya en estabilitat. No obstant això, aquesta planta circular —típica de les fortificacions catalanes— serà gairebé inexistent més enllà del Cinca, tret d'alguna excepció, com Santa Eulàlia la Major (prop d'Osca). A la Baixa Ribagorça Oriental trobem notables exemples de torres de planta circular que es converteixen en la tipologia dominant. En aquest sentit, trobem les fortificacions de Falç, Girbeta, Montanyana, Roda d'Isàvena i Viacamp.

El castell de Falç, documentat amb certesa l'any 1062, es troba situat al costat del despoblat de Falç, dalt del cim d'un turó, dominant l'entrada del congost de Siscar. El recinte està format per una torre circular i un recinte allargat que s'estén per la superfície del cim. La torre, amb una alçada de més de 15 metres, presenta un diàmetre de 7,5 m i una amplada de mur superior als 2. Podem constatar l'existència d'un primer pis, a nivell de terra, que realitzaria la funció de magatzem, sobre el qual trobaríem la planta d'accés amb una porta situada a uns 7 metres d'alçada. El recinte, de forma allargada, presenta, al mur nord —d'uns 45 metres de llargada i una alçada aproximada de 6— i a uns 20 de la torre, una petita bestorre que sobresortiria uns 2 metres del mur, que finalitza a l'extrem est amb una petita construcció rectangular, que podria correspondre a la plataforma d'una torre. Aquestes s'adossarien a la muralla per protegir aquest sector, molt més exposat davant les incursions enemigues.

El castell de Girbeta, documentat l'any 1077, presenta una torre circular sobre una base de roca massissa d'uns 15 metres d'alçada —amb quatre nivells a l'interior— amb un gruix de

Torre de Viacamp, situada entre les aigües dels rius Noguera Pallaresa i Queixigar.

murs d'uns 2,15 m. El nivell inferior era utilitzat com a magatzem. Al primer pis trobem la porta d'accés, a 4,5 metres d'alçada i orientada cap al sud. En els altres dos nivells superiors, que es troben en un estat ruïnós considerable, trobem l'existència de diverses obertures. Com en els exemples anteriors, aquesta torre posseïa un recinte annex que s'estén cap al sud-est del turó.

El castell de Llaguarres, situat al cim d'un turó de la serra del mateix nom, estava format per una torre i un petit recinte. De la torre de planta circular i 8,5 metres de diàmetre, únicament conservem les restes de la part oriental de la seva base, uns 2,5 metres d'alçada. Aquesta fou construïda al segle XI, després de la conquesta d'aquest territori, al voltant de l'any 1050.

Les restes de la fortificació de Montanyana (ja que se n'ha perdut la part meridional) es troben situades al cim d'un planell i presenten una planta circular d'uns 12 metres d'alçada, amb un interior repartit en quatre nivells. Els murs tenen un gruix de 2,3 metres i un diàmetre interior de 4,6. A la primera planta, a uns quatre metres d'alçada, trobaríem situada la porta d'accés, orientada cap a l'est. Aquest complex, amb un recinte annex que s'adapta al cim on s'ubica la torre, es va construir segurament cap als voltants de l'any 1000.

Del castell de Roda, situat en un petit altipla on s'ubica la vila closa amb el mateix nom i amb uns orígens que es remunten a un primer recinte emmurallat que devia desenvolupar la funció d'*oppidum*, només resta la base de la seva torre circular amb una alçada de mur exterior de poc més d'un metre i la sala inferior, acabada amb una cúpula. Aquesta presenta un diàmetre de 13,5 metres i, pel seu aparell constructiu, la podríem datar al voltant del segle XI.

La fortificació de Viacamp, situada a la població del mateix nom i sobre un cim que es troba entre els rius de la Noguera Pallaresa i el Queixigar, és documentada, per primera vegada l'any 1062. Aquesta fortificació podria tenir el seu origen en un antic *oppidum*. La torre, ubicada a llevant del planell i amb un ampli recinte annex, posseïx una alçada d'uns 20 metres, amb un diàmetre intern i extern de 4,6 i 11 metres, respectivament, i un gruix de mur d'uns 2,7 m. L'interior es troba dividit en quatre compartiments, dels quals el primer resta com a magatzem. Al pis que s'aixeca damunt d'aquest rebost trobaríem la planta d'accés, amb una porta situada a uns 6 metres d'alçada i orientació sud-oest. En aquesta planta també trobaríem l'existència d'una latrina, orientada cap al nord. El nivell immediatament superior seria el pròpiament residencial. L'últim resta per a la defensa, amb l'existència de set obertures amb volta de mig punt, on devien anar adossats els cadafals. La torre presenta un aparell regular.

■ Torres pentagonals amb proa

Aquesta tipologia, d'origen bizantí, és el resultat de la prolongació de la superfície d'una planta quadrangular amb un esperó massís afegit en forma de cunya i que defineix un angle de proa d'uns 90 graus. Entre els avantatges que aquestes presenten, es troba el d'una major capacitat de deflexió i majors capacitats defensives, en oferir una proa massissa orientada cap al sector més vulnerable de la defensa de la fortificació.

Disposem d'un únic exemplar, la torre de Lluçars. Aquesta, ubicada al monticle que s'aixeca presidint la població del mateix nom, controla estratègicament la vall del Queixigar. Aquesta fortificació es devia erigir cap als voltants del segle XI, perquè ja en tenim presència documental l'any 1062. Aquesta

torre pentagonal —pel fet que s’hi adossa una proa a la cara nord— té uns 25 metres d’alçada i un gruix de mur d’uns 2,5 metres, i posseeix un interior quadrangular dividit en sis nivells diferents. Per tant, trobem un espai inferior, format per dos nivells, que realitzaria la funció de rebost i magatzem i s’aixeca, a continuació, la planta d’accés, amb una porta orientada cap al nord, on també s’instal·laria la latrina. Sobre aquesta planta principal encara trobaríem tres nivells superiors, d’entre 4 i 6 metres d’alçada, que presenten diferents obertures.

■ Altres

La torre de Monesma, construïda en temps de Sanç III, s’aixeca sobre una planta quadrangular, però acabada, a l’extrem nord-oest, en forma arrodonida. D’aquesta en conservem, pràcticament, la seva base, de la qual queden poc més de tres metres d’alçada. El gruix dels murs oscil·la entre els 2 i els 2,5 metres. Aquesta fortificació també tindria un clos annex, situat al sud-est.

Bibliografia seleccionada

BOLÒS I MASCLENS, J. (1997): *Castells de la Catalunya central*. Editorial Angle, Manresa.
 BONNASSIE, P. (1981): *Catalunya mil anys enrere. Creixement econòmic i adveniment del feudalisme a Catalunya, de mitjans del segle X a finals del segle XI*. Edicions 62, Barcelona, 2 vol.
 CABAÑERO SUBIZA, B. (1996): *Los castillos catalanes del siglo X. Circunstancias históricas y cuestiones arquitectónicas*. Saragossa.

DA (1996): “La Ribagorça”, *Catalunya romànica*, Vol. XVI. Fundació Enciclopèdia Catalana. Barcelona.
 GUITART APARICIO, C. (1976): *Castillos de Aragón*. Librería General. Saragossa.
 MORA-FIGUEROA, L. (1996): *Glosario de arquitectura defensiva medieval*. Cadis.